Árpád P. Orbán

Kan een christen twee heren dienen?

De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Afscheidsrede 21 januari 2009

Árpád P. Orbán

Kan een christen twee heren dienen?

De omgang met Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen

Rede

Uitgesproken bij het afscheid van de Faculteit Geesteswetenschappen/ Letteren aan de Universiteit Utrecht als hoogleraar Middeleeuws en Humanistisch Latijn.

Filio Filiabusque Carissimis

Waarde collega's, beste studenten en oud-studenten,
dames en heren,

Als we goed naar de Heer luisteren, krijgen we een klip en klaar negatief antwoord op de titelvraag van mijn afscheidscollege: "Niemand kan twee heren dienen. Want hij zal de een verfoeien en van de ander houden, of zich hechten aan de eerste en de ander verachten"[1]. De oekaze van de Heer kan dan wel eenduidig zijn, maar de ondermaanse realiteit is soms heel wat complexer dan Hij ons in dezen voorhoudt. En dat nu zou ik u willen laten zien door vandaag naar een antwoord te zoeken op de centrale vraag van mijn afscheidsrede: hoe staan de christenen tegenover het door hen geërfde Romeinse – heidense – onderwijssysteem, waarin Ovidius een prominente rol gaat spelen?

Onderwijs in de eerste eeuwen na Christus

Christelijk onderwijs bestond in de eerste eeuwen na Christus niet. Als een christen geen analfabeet wenste te blijven en verstandig genoeg was om niet vergeefs te wachten op de herhaling van het eerste Pinksterwonder, dan moest hij naar school, en wel naar een heidense school waar door – meestal heidense – leermeesters Latijns onderwijs werd gegeven aan de hand van een keur van heidense Latijnse schoolauteurs. De schoolauteurs-canon bestond bijna zonder uitzondering uit dichters. De profetische angst van Horatius (65-8 v. Chr.), op het moment dat hij het eerste boek van zijn *Epistulae* afrondt en de wereld in stuurt, was dan ook alleszins gegrond. Hij zag de bui al hangen en voorspelde zijn boek het lot "dat stotterende grijsaards met jou in de hand kinderen in achterlijke buitenwijken lezen en schrijven zullen bijbrengen"[2]. Wat was dan de verplichte kost voor de leerlingen en scholieren in de Oudheid?

In de eerste eeuw na Christus was het dringen op het platform van de kandidaten-schoolauteurs, terwijl tot in de eerste eeuw vóór Christus er zo goed als geen concurrentie bestond: het aanbod aan Latijnse literaire schoolteksten was toen nog beperkt, en in het land der blinden is éénoog koning. De oudste schoolauteur van wie wij officieel weet hebben, was de Griek Andronicus, die tijdens de Tarentijnse oorlog (280-272 v. Chr.) op zeer jeugdige leeftijd uit Tarentum als slaaf naar Rome werd gevoerd, waar hij later ten huize van een zekere

Livius aan diens kinderen les gaf. Na enige tijd werd hij vrijgelaten en kreeg toen de naam: L. Livius Andronicus. Hij maakte voor zijn onderwijs een Latijnse vertaling van Homerus' *Odysseia*, waarvoor hij het oud-Italisch metrum, de *Versus Saturnius* introduceerde: *Virúm mihí Caména / ínsecé versútum*, luidt de eerste in het Latijn vertaalde Homerische versregel.

Bij het ontwikkelen van de canon van de te lezen en na te volgen schoolauteurs speelde in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus de grote Romeinse literatuurhistoricus en -criticus Quintilianus (ca. 35-100 n. Chr.) een cruciale rol. Zijn oordeel, in positieve of negatieve richting, was, zoals we nog zullen zien, eeuwenlang wet. Andronicus nu kun je volgens de mening van Quintilianus niet meer met goed fatsoen lezen: hij is uit de tijd, hij is een stoffige 'gedateerde' dichter: "Niets zou op dit moment verhevener zijn dan Livius Andronicus, als we nog steeds op vlotjes zouden ronddobberen"[3].

De eigenlijke vader van de Romeinse poëzie was Quintus Ennius. Hij is in 239 vóór Christus geboren in Calabrië, een smeltkroes van drie culturen. Daarom ging hij er prat op "drie harten te bezitten", vanwege de drie talen die hij sprak: Grieks, Oskisch en Latijn[4]. Zijn bekendste werk zijn de *Annales*, achttien boeken in dactylische hexameters, waarin Ennius de geschiedenis van Rome van de oudste tijden tot zijn eigen tijd verhaalt. Aan het begin van deze *Annales* verschijnt de schim van Homerus aan de dichter en vertelt hem dat zijn eigen ziel – Homerus zelf dus - in Ennius' lichaam is gereïncarneerd. Volgens Petrarca heeft Homerus bij deze gelegenheid aan Ennius ook nog een voorspelling meegegeven: Petrarca zou vijftien eeuwen later de intussen uit Italië gevluchte Muzen weer terugleiden naar zijn vaderland[5]. De stof van Ennius' epos was Romeins, de verhaaltrant echter een navolging van Homerus: Homerische vergelijkingen, redevoeringen, Homerische uitdrukkingen in Latijnse equivalenten. Ennius werd ten tijde van keizer Augustus op school nog gretig gelezen, ook door onze klassieke auteurs. Van Cicero (106-43 v. Chr.) mag je, als je dat per se wilt, Ennius beschouwen als de beste epische dichter [6]. Lucretius (ca. 94-55 v. Chr.) beschouwde deze dichter als degene die als eerste de (dichters)krans van eeuwig loof vanaf de lieflijke Heliconberg naar beneden, en wel naar de Italische volkeren gebracht heeft[7]. Horatius ziet in Ennius weliswaar een wijze flinke man, een tweede Homerus, maar wel de vertegenwoordiger van voorbije tijden, van de oude 'heilige'

poëzie[8]. Maar ook Vergilius scheen, volgens de antieke overlevering, niet onverdeeld positief te hebben geoordeeld over Ennius. Toen hij op een gegeven moment Ennius zat te lezen, vroeg iemand aan hem wat hij aan het doen was. Zijn antwoord luidde: "Ik zoek goud tussen de mest"[9]. Vergilius heeft volgens Cicero nog weliswaar wat 'harde verzen' (*duros versus*) à la Ennius in zijn poëzie opgenomen, maar dat deed hij alleen opdat de *Ennianus populus*, "het volk dat met Ennius is opgegroeid" niet compleet gechocqueerd zou raken door de nieuwe poëzie, maar daarin nog iets zou kunnen terugvinden en herkennen – als een soort *Aha-erlebnis* – van de eerbiedwaardige ouderwetsheid van Ennius[10]. De beruchte halsbrekende Enniaanse alliteratie (paromoeon) in de trant van *O Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti*[11] wordt door Vergilius dan ook zwaar getemperd door het te beperken tot een paar begin- of eindwoorden van een versregel, zoals in: *Tityre tu patulae recubans sub tegmine fagi* (Vergilius, *Ecloga* 1, 1)[12].

Aan de poten van de stoel van Ennius als een soort dichter des vaderlands, als poëtisch voorbeeld ter navolging, werd in de eerste eeuw vóór Christus met andere woorden behoorlijk gezaagd: op het strijdtoneel der poëzie eisten de oprukkende *high potentials*, met name vanaf de Augusteïsche periode, steeds meer hun plaats op. Zo probeerde ook Ovidius (43 v. Chr. – 17 n. Chr.) hem, als hij de Romeinse dichters de revue liet passeren, sans gêne van het toneel te werken door hem te raken op zijn achilleshiel, door namelijk kritiek te uiten op Ennius' verstechniek: Ennius heeft volgens Ovidius wel talent (*ingenium*), maar mist iedere poëtische vaardigheid[13]. Ovidius was duidelijk het graf van zijn concurrent aan het delven. Het definitieve vonnis over Ennius werd echter geveld door Quintilianus (ca. 35-100 n. Chr.): Ennius moeten we, volgens Quintilianus, aanbidden als een oud religieus monument, dat wel groot en krachtig is, maar schoonheid mist[14]. Ennius is hierna in feite afgeschreven als geschikte schoolauteur. Maar wie moesten dan zijn opvolgers worden?

Quintilianus en de nieuwe canon

Met het aanbreken van de *pax Romana* onder keizer Augustus begon, na eeuwen van (burger)oorlogen, een lange periode van vrede, die de vruchtbare voedingsbodem vormde voor het scheppen van literatuur: immers, *inter arma silent Musae*. Deze literatuur zal uiteindelijk de 'klassieke' literatuur gaan heten, met: Ovidius, Horatius, Vergilius,

Propertius, Catullus, Persius, Statius, Lucretius, Lucanus, Livius, Cicero, Seneca, en ga zo maar door. Naast de oudere maar nog immer populaire Plautus (ca. 250 – 184 v. Chr.) en vooral Terentius (ca. 195 – 159 v. Chr.) met hun komedies, zouden deze 'klassieke' auteurs de nieuwe canon van schoolteksten gaan leveren. Het Romeinse onderwijs was in hoofdzaak een onderricht in de grammatica en retorica: men klom via de grammatica op naar de studie van de retorica. Het waren dan ook in principe de retoren, die de 'einddoelen', dat wil zeggen de lees- en leerstof bepaalden, die op de lagere en de middelbare school aan de leerlingen werd aangeboden. Zo konden deze leerlingen daarna eventueel doorstromen naar de universitaire studie: de retorica. De *imitatio* nu behoorde tot de belangrijkste didactische onderdelen van de retorica. De Romeinse retorica trachtte enerzijds de retorische trends van de Griekse retorica op de voet te volgen, maar anderzijds zocht ze wel naar Romeinse, Latijnse literaire voorbeelden ter navolging. Bij het ontwikkelen van de canon van de te lezen en na te volgen schoolauteurs speelde in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus de retor Quintilianus (ca. 35-100 n. Chr.) een beslissende rol. Hij vatte in zijn *De institutione oratoria* ('Opleiding tot retor') zijn ervaringen als retor en leraar samen, en gaf in het tiende boek een overzicht van de Griekse en Romeinse literatuurgeschiedenis met een subtiel, genuanceerd afgewogen oordeel over de afzonderlijke auteurs. Zijn oordeel, in positieve óf negatieve richting, was eeuwenlang wet. Dankzij hem betraden Vergilius, Horatius, Lucanus, Terentius, Statius, Propertius definitief het podium van de schoolauteurs. Quintilianus' oordeel over Ovidius was echter allesbehalve vleiend. Telkens wanneer hij het over Ovidius had, verweet hij hem, dat hij *lascivus* `losbandig en aanstellerig' was: dat is hij volgens Quintilianus in zijn Metamorphosen (*Inst. or.* 4, 1, 77), in zijn Heroides (*Inst. or.* 10, 1, 88) en ook in zijn elegieën. Maar hij zou volgens Quintilianus het beter gekund hebben, als hij minder zijn *ingenium* gevolgd zou hebben. "De *Medea* van Ovidius schijnt mij te tonen", schrijft hij, "wat voor groots die man had kunnen presteren, als hij maar liever over zijn 'temperament en genie' (*ingenio*) had willen heersen dan zich daaraan overgeven[15]". Quintilianus' grootste bezwaar tegen Ovidius is in de grond van de zaak dat Ovidius "al te zeer verliefd is op zijn eigen *ingenium*"[16]. Vreemd genoeg is van al de werken van Ovidius juist zijn tragedie over Medea (op twee versregels na) verloren gegaan, - het gedicht, dat door Quintilianus de

hemel – of het graf - in geprezen is. De ironie van het lot is ook dat Ovidius en Ennius – wiens graf Ovidius, zoals boven gezegd, aan het delven was – door Quintilianus in één adem, in hetzelfde hoofdstuk van zijn *Institutio oratoria* (10, 1, 88) worden gedesavoueerd. Ja, wie een kuil graaft voor een ander… . De grammatici sloten zich natuurlijk in hun onderwijsaanbod bij deze canon-suggestie van Quintilianus aan. En zij nu, de grammatici, waren op cultureel–intellectueel niveau de grootste vijanden van de christenen.

Wel of niet integreren?

We snijden nu een tijdloos onderwerp aan: het gaat om de principiële keuze van wel of niet integreren, en zo ja, hoe en in welke mate? Het christendom begint in het Latijnse westen met een klein groepje van aanvankelijk Grieks sprekende allochtonen, omringd door een grote massa 'vijandige' Romeinse heidenen. Deze kleine allochtone christengemeenschap trekt steeds meer Latijn sprekende christenen aan, en wel uit de laagste Romeinse milieus, die zich in de zondige, door de duivel bestuurde en beheerste omgeving rein proberen te houden. Deze christenen hadden te kampen met vijanden op twee niveaus: op politiek-bestuurlijk niveau en op cultureel-intellectueel niveau, dat wil zeggen op onderwijsgebied.

In de eerste vier christelijke eeuwen zijn de christenen - om politieke en intellectuele redenen - niet in staat geweest tot het organiseren van christelijk onderwijs. Sommige (radicale) christenen wilden zelfs helemaal niets met onderwijs te maken hebben: hun voorbeeld waren Petrus, een analfabete visser, en Paulus die beweerde ook niets uit zichzelf te weten[17]; de Geest van Pinksteren moest maar zo nodig voor alles zorgen! Als christenen onderwijs wilden volgen, waren ze dus gedoemd om naar de heidense openbare school te gaan. Maar juist daar bevonden zich, zoals ik reeds heb aangestipt, de grootste (intellectuele) vijanden van de christenen, de grammatici, die de christenen tot in het diepste van hun ziel gekrenkt en gekwetst hadden door de taal, het Latijn van hun Boek, dat wil zeggen de Bijbel, belachelijk te maken. En wel vanwege de met christianismen, semitismen, grecismen en vulgarismen doorspekte Latijnse bijbeltaal van de *Vetus Latina*: de ultieme vorm van barbarisme in de ogen van de grammatici. De reactie van de christenen hierop was fel: de grammatici werden door de christenen letterlijk 'gedemoniseerd' door

hen als de directe handlangers, de belichaming zelve van de duivel te bestempelen; sommige - zelfs zeer ontwikkelde - christelijke auteurs gingen in hun anti-grammatici-ressentiment zelfs zo ver, dat ze in hun geschriften een soort anti-grammatica propageerden (en praktiseerden). Paus Gregorius de Grote (†604) schreef bijvoorbeeld: Ik wil in mijn taalgebruik bewust geen barbarismen of metacismen vermijden, ik veracht het om me te houden aan de door de heidense grammatici opgelegde modi en naamvallen bij preposities, "want ik acht het uitermate onwaardig de woorden van het hemelse Orakel te persen in het keurslijf van de regels van [de heiden] Donatus"[18].

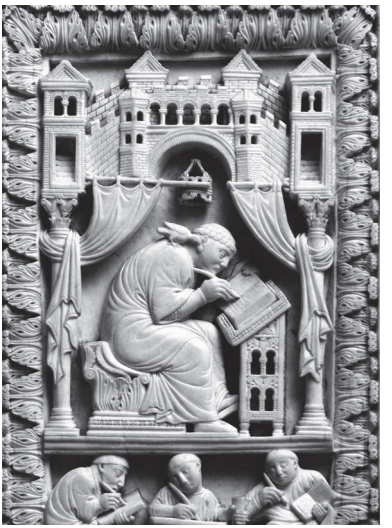

Afb. 1 Paus Gregorius de Grote geeft zijn goddelijk geïnspireerde kennis door aan de leerlingen. Ivoor, 10e eeuw.

Een patstelling dus nog ruim een eeuw na Hieronymus, die – een beetje oneerbiedig gezegd - een ware *deus ex machina* uit zijn bijbels-christelijke hoed getoverd heeft en die het lezen en bestuderen van de heidense literatuur door christenen gelegaliseerd of in ieder geval geliberaliseerd heeft: de zogeheten *interpretatio christiana*. Maar gelukkig vallen er geen bommen, - christenen zijn nog onverbeterlijke pacifisten. Maar ze lijden wel onder deze situatie. Zo heeft Augustinus (†430) zichzelf als volwassen man bij het schrijven van zijn *Confessiones*

(1, 13, 20-22) nog een heus trauma aangepraat om het feit dat hij op school als *puer* het verhaal van de zelfmoord van Dido uit de *Aeneis* van Vergilius geëmotioneerd snikkend had voorgedragen: *Peccabam ergo puer!* is zijn zware conclusie (*Conf.* 1, 13,22).

De Griekse kerk van het Oosten lijkt zich in dezelfde tijd, de tweede helft van de vierde eeuw, tegenover het heidense literaire erfgoed veel toleranter te hebben opgesteld, maar soms wel met twee maten te hebben gemeten: de christen-jongens mochten alles lezen, aan de meisjes werden beperkingen opgelegd. We hebben daar in ieder geval één duidelijk voorbeeld van: Gregorius van Nyssa (†ca. 395), de meest begaafde denker onder de drie Cappadociërs[19], heeft als kind en jongeman de hele heidense mik-mak aan literatuur, retorica, filosofie, geneeskunde, natuurwetenschappen als lesmateriaal voorgeschoteld gekregen en bestudeerd. Zijn zus Macrina daarentegen werd niet onderricht in die heidense 'enkyklios paideia' van zijn broer op school, maar ontving christelijk onderwijs thuis van haar moeder: zij liep dan ook de godganse dag psalmen te reciteren. Waarom deze betutteling van Macrina? Haar moeder vond dat zij gespaard moest worden voor de vuilspuiterij over de vrouw uit de pen van de Griekse (mannelijke!) tragici, comici en zelfs van Homerus: "Haar moeder legde er zich ernstig op toe het kind op te voeden, zij het niet in die gewone profane allesomvattende leergang, waarin de jongsten van meet af aan in den regel worden ingeleid door middel van de (klassieke) poëzie. Want zij vond het schandelijk en volstrekt onpassend, dat een tedere en ontvankelijke (gemakkelijk kneedbare) natuur zou worden onderricht in al die den treurspelen[20] eigene hartstochten die, met name in vrouwen, voor de dichters het uitgangspunt vormen en het onderwerp leveren; of in de onbetamelijkheden van de komedie, of het onoirbare in de kwalijke lotgevallen van Ilium; zulk een natuur zou tenminste enigszins bezoedeld worden door die min of meer onwelvoeglijke verhalen omtrent de vrouwen"[21].

In dezelfde tijd werd de grote Latijnse kerkvader, Hieronymus (†420) in zijn droom vanwege het bezit van zijn heidens-klassieke bibliotheek flink toegetakeld en afgeranseld, toen hij zich aan de Heer voor diens rechterstoel als *christianus*, "een fan van Christus", voorstelde: "je bent een leugenaar", sprak de Heer tot hem, "je bent geen *christianus*, maar een *ciceronianus*: want waar je schatten zijn, daar is ook je hart"[22]. Hieronymus zweert in zijn droom dan ook om

nooit meer heidense boeken te zullen lezen. Immers, wat hebben de apostel Paulus en Cicero, het psalterium en Horatius, de Evangeliën en Vergilius met elkaar te maken? Net zoveel als licht en duisternis, Christus en Belial, luidt het verdict van Hieronymus[23].

Hieronymus gaat dan ook naarstig op zoek naar een soort *deus ex machina*, naar een 'goddelijke' ontsnapping uit deze persoonlijke en gemeenschappelijk-christelijke impasse. Een oplossing is uitermate urgent, aangezien na het tolerantie-edict van Milaan (313) een grote toestroom van goed opgeleide lieden (ook van opportunisten) tot het christendom plaatsvond. Men zocht dus naar een compromis, een toenadering tot de vijand, het heidense erfgoed, in ieder geval naar een – het liefst van Godswege afgegeven – vrijbrief om ongestraft met het heidense Romeinse erfgoed om te gaan. Hieronymus, de bijbelkenner bij uitstek, vond dan ook zonder moeite bijbelplaatsen die, allegorisch uitgelegd, de christenen carte blanche verleenden het gehele literaire heidense erfgoed te gebruiken en in christelijke zin te interpreteren (*interpretatio christiana*). De kerkvader hoort (*Epistula* 70) de goddelijke autoriteit deze vrijheid aan de christenen geven, met name[24] in *Deuteronomium* 21, 10-13: "Wanneer u tegen uw vijanden ten strijde trekt en Jahweh, uw God, levert hen aan u over, en u voert hen als krijgsgevangenen mee, wanneer u dan onder de krijgsgevangenen een mooie vrouw bemerkt, die u tot echtgenote wenst te nemen, dan kunt u haar uw huis binnenleiden. Zij moet haar hoofd kaal scheren, haar nagels knippen, het kleed afleggen waarin zij gevangen werd genomen, en een maand lang in uw huis blijven, om haar vader en moeder te bewenen. Daarna kunt u gemeenschap met haar houden, haar huwen, en zal zij uw vrouw zijn". De schone heidense vrouw is natuurlijk het mooie heidense literaire erfgoed.

Ook Augustinus deed een exegetisch duitje in de zak: met een duidelijke knipoog naar de oudtestamentische uitspraak van *Ecclesiasticus* (Jesus Sirach) 1, 1 "Alle wijsheid komt van God de Heer"[25], stelt hij min of meer ex cathedra dat alle door de heidense dichters en filosofen (zoals Plato en Vergilius) verkondigde uitspraken, die met de christelijke waarheid overeenkomen, aan die heidenen door God geïnspireerd zijn. Want: *Omne verum a Veritate verum est*[26]. Dit laatste is ook het argument waarmee de humanisten zoals Petrarca (1304-1374) hun voorliefde voor de antieken zullen rechtvaardigen. Een brave dichter als Vergilius werd hierna door de christelijke geletterde

schrijvers als Hieronymus, Ambrosius, Augustinus en hun opvolgers als het ware doodgeknuffeld.

Ovidius

Maar hoe staat het met Ovidius? Het is heel frappant, dat bijvoorbeeld een Augustinus in de tweede helft van de vierde eeuw en het begin van de vijfde eeuw - in de tijd, waarin de christenen de oude angst door

Afb. 2 Ovidius. E. Ciofano, Sulmonis descriptio, Venetië, 1578, p. 267.

het lezen van heidense literatuur besmet te raken, al van zich hebben afgeschud en hun deur naar de heidense letteren reeds meer dan op een kier open hebben gezet - in zijn geschriften, ook bijvoorbeeld in zijn apologetisch-historische, hoofdzakelijk tot de Romeinse heidenen gerichte *De civitate Dei*, de naam van Ovidius geen enkele keer laat vallen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld die van Vergilius[27]. Al met al heeft dus de ban, die door keizer Augustus en – literair - door Quintilianus tegen Ovidius persoonlijk is uitgesproken, zijn uitwerking niet gemist. Zoals bekend, is Ovidius in het jaar 8 na Christus door keizer Augustus verbannen naar de somberste uithoek van het Rijk, het plaatsje Tomi aan de Zwarte Zee vanwege een 'misstap' (*error*) en een gedicht (*carmen*). Algemeen wordt aangenomen dat met dat gedicht Ovidius' *Ars amatoria* wordt bedoeld, een leerdicht waarin de liefde door de leermeester Ovidius als een *ars*, een aan te leren vak

of kunstje wordt onderricht. Dit staat helemaal haaks op de Griekse en Latijnse literaire traditie: liefde is het onderwerp van de speelse lyriek, leerdichten behandelen alleen maar serieuze onderwerpen

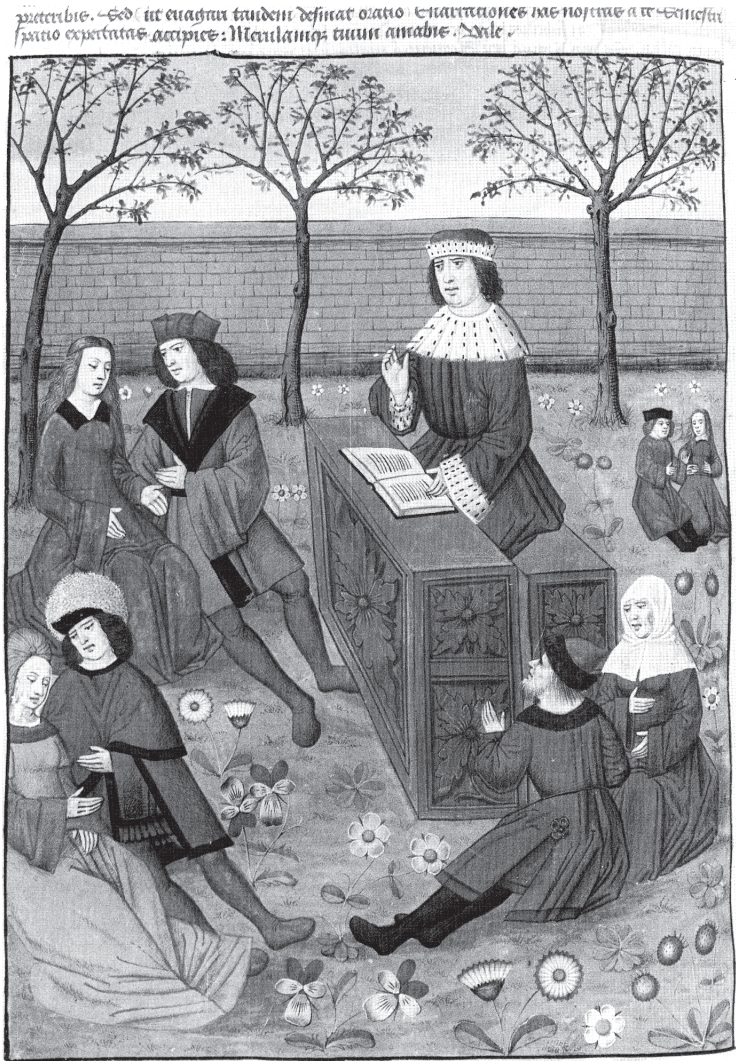

Afb. 3 Ovidius legt zijn Ars Amatoria uit. Holkham Hall, MS 324, fol. 159v.

zoals landbouw en bijenteelt (Vergilius, *Georgicon*), de godenwereld (Hesiodus, *Theogonia*), de kosmos (Aratus, *Phaenomena*; Lucretius, *De rerum natura*) etc.

Nog in 1935 schreef P. J. Enk, hoogleraar Latijnse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen, in zijn geschiedenis van de Latijnse letterkunde, over de *Ars amatoria* van Ovidius: "Uit een zedekundig oogpunt is dit gedicht, dat door sommige critici als het meesterstuk van Ovidius beschouwd wordt, absoluut verwerpelijk, daar het de liefde als een tijdpassering en amusement opvat; de hogere, verheffende liefde, zoals die tussen man en vrouw in het huwelijk gevonden wordt, bespreekt de dichter niet. Overigens is de *Ars amatoria* rijk aan fijne, psychologische schetsen, aan sierlijke verhalen, geestige gezegden, aan raadgevingen, die van grote mensenkennis en levenservaring getuigen"[28]. Je kunt aan dit gedicht van deze, zelfs door de heidenen zowel literair als moreel verdachte, Ovidius zoveel 'strippen' als je maar wilt – je ontdekt zelfs met de beste wil van de wereld daar geen christelijke waarheid in. En toch is van alle gedichten van Ovidius juist dit gedicht in de Middeleeuwen het eerst een schooltekst geworden, ook voor de christenen. Ovidius is nu eenmaal gewoon te mooi om niet gelezen te worden, ook al gebeurde dat aanvankelijk niet officieel. Hij betrad het podium van de Latijnse schoolauteurs, schoorvoetend en haast sluipenderwijs. De eerste expliciete melding hiervan dateert van ca. 500 na Christus, toen de Noordafrikaan Fulgentius, in zijn *Mythologiae*, naar aanleiding van de geschiedenis van de drie Gorgonen (Stenno, Euriale, Medusa) het volgende schreef: "Wij beschouwen het overbodig om dit verhaal van de drie Gorgonen te vertellen, want hun fabel is reeds beschreven door Lucanus (*Phars.* 9, 629ss.) en Ovidius (*Met.* 4, 617ss.), dichters, die absoluut zeer bekend zijn in de elementaire klassen van de leermeesters"[29].

Ovidius breekt door

De grote doorbraak voor Ovidius kwam echter pas in de Karolingische Renaissance. Ten tijde van Karel de Grote vond er, onder leiding van Alcuinus, een soort minister van cultuur van de keizer, een serieuze poging plaats om een revival van het klassieke Romeinse – vooral Augusteïsche - verleden te ontketenen. De literaire coterie rond Karel de Grote adopteerde klassieke pseudoniemen, de vergelijking met Augustus was dik aanwezig in de keizerlijke panegyriek, veel energie

werd besteed aan het overschrijven van handschriften, de correctie van teksten en verbetering van het schoolsysteem. In zijn *Epistola de litteris colendis* (ca. 790) maakte Karel duidelijk, dat naast een goede levenswandel de kerkelijke gemeenschappen ook de plicht hadden om goed onderwijs, dat wil zeggen studie in de letteren, te verstrekken aan iedereen in de gemeenschap die in staat was om te leren. De ideale monnik, volgens deze brief, is iemand "die er niet alleen naar streeft God te behagen door correct te leven (*recte vivendo*), maar die het ook niet verzuimt Hem te behagen door correct, dat wil zeggen foutloos Latijn, te spreken (*recte loquendo*)". En wie dat wel doet en fouten maakt in zijn Latijn, en God, dus de Waarheid (*kat'exochèn*) met taalkundige leugens prijst, hém wachten, volgens deze *Epistola*, hel en verdoemenis, zoals Christus ons reeds in zijn evangelie in het vooruitzicht heeft gesteld: "want op grond van je woorden zul je worden vrijgesproken, en op grond van je woorden zul je worden veroordeeld" (Mattheus 12, 37)[30].

Dit is nu toch wel een hoogst curieuze en tendentieuze interpretatie van de woorden van de Heer! Vanaf de Karolingische Renaissance behoorde Ovidius definitief tot de canon van de Latijnse schoolauteurs. Hij ontbrak nog weliswaar op de betreffende lijst van Alcuinus (ca. 730-804), die naast een aantal christelijke dichters (zoals Prudentius, Sedulius, Iuvencus, Arator etc.) slechts de heidense dichters Vergilius, Statius en Lucanus noemde[31]. Theodulfus van Orléans daarentegen, Alcuinus' jongere tijdgenoot, dichter, theoloog en vertrouweling van Karel de Grote, biechtte in zijn *Carmen* 4, 1, 9 de namen op van zijn favoriete dichters: deze lijst is ongeveer een kopie van de canon van Alcuinus, maar voor het eerst verschijnt, onder de paraplu van Vergilius, ook Ovidius Naso[32]. Theodulfus voorzag Ovidius nog wel van een wellicht obligatoire sneer: hij gaf hem in deze context namelijk het minder vleiende epitheton *loquax* 'kletskous', 'praatziek', en dit misschien wel in navolging van de antieke literatuur-criticus Quintilianus, wiens grootste bezwaar tegen Ovidius was dat hij al te zeer verliefd was op zijn eigen genie. Maar deze 'kletskous' is eindelijk wel in genade aangenomen. Toch vond Theodulfus het blijkbaar nog noodzakelijk zijn keuze voor deze heidense dichters te rechtvaardigen door het volgende toe te voegen: "de woorden van dezen bevatten weliswaar vele *frivola* 'triviale, frivole dingen', maar onder de valse bedekking (het *integumentum* van de poëzie) gaan zeer veel waarheden

schuil". Dus ook Ovidius is verkondiger van christelijke waarheden geworden, als je hem maar uitkleedt. De oude kritiek op de (morele) inhoud van Ovidius' gedichten is verstomd. Deze kritiek heeft bij Theodulfus expliciet plaats gemaakt voor lof voor de inhoud van Ovidius' poëzie: onder de mantel, het *integumentum*, van de poëtische taal verkondigt Ovidius juist heel veel ware dingen, filosofische en christelijk-theologische waarheden. En dan te bedenken, dat de populairste tekst van Ovidius in de pedagogische kringen van deze periode zijn *Ars amatoria* was, met in zijn kielzog als concurrent de *Remedia amoris.* Als late erfgenamen van de Victoriaanse preutsheid lijken ons juist deze twee erotische teksten het minst geschikt voor de jongere leerlingen[33]. Voor de bestudering van zijn *Metamorphoses* moeten we tot de volgende Renaissance, die van de twaalfde eeuw, wachten.

Door de Karolingers werd verder ook nog de persoon Ovidius van zijn politieke en morele blaam gezuiverd. De antieke verdenking tegen Ovidius dat hij door keizer Augustus niet zomaar, maar terecht om een (on)behoorlijke misstap is verbannen, sneuvelde in de literaire kringen van Karel de Grote. Eén jaar vóór zijn dood, in 820, ontving Theodulfus een poëtische brief van zijn vriend Modoinus, die trouwens aan het hof van Karel de Grote als officieel *epitheton ornans* de bijnaam Naso droeg. Dit laatste duidt al op een volledige rehabilitatie van Ovidius in de literaire, wetenschappelijke kring rondom keizer Karel. Modoinus was op dat moment bisschop van Autun, welke post hij in 815 van Lodewijk de Vrome kreeg. Met dit gedicht probeerde hij zijn verbannen collega-bisschop Theodulfus[34] te troosten, door diens verbanning toe te schrijven aan de *livor edax*, 'de vraatzuchtige afgunst'[35], die alles wat boven de gezapige middelmaat, het saaie korenveld uitsteekt, tracht neer te maaien. Dat is nu ook met Ovidius gebeurd. "O weet je soms niet", schreef Modoinus om zijn 'theorie' te staven, "dat [Ovidius] Naso een lange lijdensweg had te verdragen? Hij is onschuldig verbannen uit afgunst"[36]. De dichter gaat in deze context zelfs verder. De verbanning van de onschuldige Ovidius stelt hij op één lijn met de verbanning van Johannes, de geliefde en favoriete leerling van Christus, naar Pathmos, en met de gevangenname van twee mega-helden van de oude kerk, Petrus en Paulus[37].

Dit wordt haast een topos in de Karolingische *Exilliteratur*. Zo probeerde ook Ermoldus Nigellus (†835), toen hij door Lodewijk de

Vrome wegens zijn vermeende slechte invloed op diens zoon Pippijn naar Straatsburg was verbannen, zich te troosten met de gedachte, dat hij zich als balling in een buitengewoon goed gezelschap bevond: in dat van de onschuldig verbannen Ovidius, van Christus' lieveling Johannes en in dat van de *claviger* Petrus en de stoere held Paulus[38]. Nog een klein duwtje in de goede richting, en Ovidius staat op de *scala sanctorum*!

Het is echter een vergissing – voor sommigen zelfs een teleurstelling – te denken dat de middeleeuwers hierna met Ovidius onverdeeld gelukkig zijn. Zelfs in de Renaissance van de twaalfde eeuw horen we nog afkeurende geluiden, en dat onder andere uit de mond van twee zeer geleerde figuren, die niet eens bekend staan om hun uitgesproken preutsheid op het gebied van de seksualiteit: Petrus Abaelardus en Heloise. In zijn Commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen (4, 13) horen we Abaelardus immers het volgende zeggen: "Ovidius, de prediker van onkuisheid, spoort de ontuchtigen aan om juist aan dit soort brasserijen en dronkenschappen deel te nemen, zodat zij daarin dan de gelegenheid tot hun ontuchtigheden kunnen aangrijpen"[39]. Ook Heloise, die van leerlinge, vriendin en vrouw van Abelard werd en later door hem, min of meer gedumpt, het klooster in gestuurd werd, had voor Ovidius geen goed woord over. Zij noemt deze klassieke dichter, met een flink aantal citaten uit zijn *Ars amatoria* als belastend 'bewijsmateriaal', "de dichter van de sensualiteit en de leraar van de immoraliteit". De context waarin Heloise dit stelde, doet sterk denken aan die van Abaelardus: "Ook hij [= Ovidius], de dichter van de sensualiteit en de leraar van de immoraliteit beschrijft in zijn *Ars amatoria* vol ijver welk een belangrijke gelegenheid tot onkuisheid met name de diners bieden"[40].

In dezelfde tijd horen we over Ovidius natuurlijk ook andere geluiden. Rond het midden van de twaalfde eeuw leefde en dichtte één van de grootste middeleeuws Latijnse dichters, de Archipoeta, aan het hof van (de kanselier van) Frederik Barbarossa. In zijn wereldberoemde biecht, de *Confessio Archipoetae*, die later ook in de *Carmina Burana* werd opgenomen, geeft de dichter onder andere eerlijk toe dat hij wel een lekkere borrel lust, maar, zegt hij bij wijze van excuus: zo heeft eenieder zijn eigen gave en talent van de Schepper ontvangen, en mijn gave is nu toevallig, dat ik goede wijn drink, als ik verzen wil maken[41]. De kwaliteit van mijn verzen komt helemaal overeen met

die van de wijn die ik drink, en datgene wat ik nuchter op papier zet, is volkomen waardeloos en ongenietbaar. Maar, zo eindigt het betoog van de Archipoeta, "na een beker wijn zal ik in dichtkunst zelfs [Ovidius] Naso overtreffen"[42]. Ovidius was voor de Archipoeta met andere woorden de hoogst haalbare poëtische meetlat, waarboven hij alleen maar dankzij wat stimulerende middelen uit kon stijgen. Het grote Ovidius-nieuws in de twaalfde eeuw is wel dat vanaf deze tijd naast zijn *Ars amatoria*, *Remedia amoris* en *Heroides* voor het eerst ook diens *Metamorphoses* schooltekst geworden zijn.

Ovidius' Metamorphoses

Uit de handschriften-catalogi en de talrijke Ovidius-commentaren van de twaalfde eeuw (en daarna)[43] blijkt namelijk evident dat vanaf deze periode Ovidius' gehele poëzie tot de schoolauteuren-canon heeft behoord. Terwijl de elfde-eeuwse Ovidius-handschriften en commentaren een aantal werken van Ovidius - waaronder zijn *Metamorphoses* - nog onbesproken laten, schreef Arnulfus van Orléans, in de tweede helft van de twaalfde eeuw, een uitgebreid commentaar

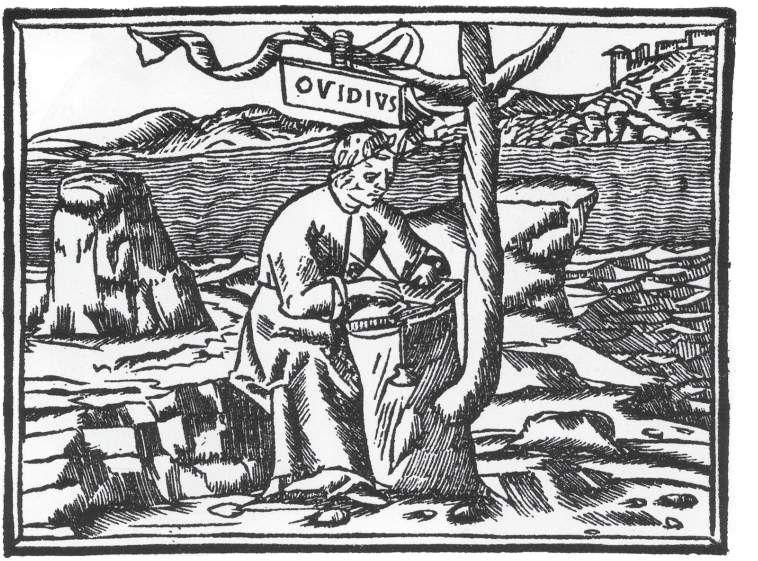

Afb. 4 Ovidius schrijft zijn Tristia tijdens zijn verbanning. P. Ovidii Nasonis libri de Tristibus, Venetië, 1511, p. 269.

op Ovidius' *Metamorphoses*[44], voorzien van een lange inleiding (*accessus*). Arnulfus gaf hierbij in zijn *accessus* op Ovidius' *Brieven uit Pontus* drie mogelijke redenen op waarom Ovidius verbannen werd: zijn boek *De arte amandi*, zijn verborgen echtbreuk of omdat hij toevallig gezien had dat de keizer zijn vriendje (*suo amasio*) misbruikte (*abutentem*). Voor de laatste optie haalde hij zelfs nog een argument uit Ovidius' *Tristia*[45]: "Ach wee mij, wat heb ik gezien? Waarom heb ik mijn ogen schuldig gemaakt?"[46].

De middeleeuwse fantasie sloeg op tilt! Voor zijn inleiding en commentaar op de *Metamorphoses* kon Arnulfus, zoals gezegd, niet bij een voorganger te rade gaan. Hij moest dus zelf met iets nieuws komen. Helemaal in de dialectische geest van de twaalfde eeuw onderscheidde hij dan ook drie categorieën van (gedaante)veranderingen: de *mutacio naturalis*, wanneer elementen samengevoegd of van elkaar losgemaakt worden, de *mutacio magica*, wanneer een verandering teweeggebracht wordt door begoochelingen van magici, en ten slotte de *mutacio spiritualis*, wanneer bijvoorbeeld een gezonde geest in een zieke verandert of omgekeerd[47]. Om alle door Ovidius geboden kennis uit de *Metamorphoses* te kunnen halen moest Arnulfus deze drie soorten *mutaciones* op hun beurt weer soms allegorisch (*allegorice*), soms in morele zin (*moraliter)* en dan weer in de letterlijke zin (*historice)* uitleggen[48]. In de praktijk maakte Arnulfus zich er echter vaak met een jantje-van-leiden van af. Een voorbeeld. Ovidius begint zijn *Metamorphoses* met de beschrijving van de oerchaos, waarin het universum aanvankelijk verkeerde. "Dat de chaos", zegt Arnulfus, "in *species* wordt veranderd, is in werkelijkheid (*in rei veritate*) zo geweest, zoals ook Mozes het vertelt. Daarom behoeft het geen uitleg"[49]. En even verder: "Het jaar wordt in vier seizoenen veranderd: de lente, zomer, herfst en winter. Dit is ook zo in werkelijkheid. Hier zit geen enkele allegorie in (*Nichil est hic allegoricum*)"[50].

Arnulfus van Orléans is hiermee niet alleen de eerste ons bekende middeleeuwse commentator van Ovidius' *Metamorphoses*, maar ook degene, die - en dat is zijn grootste verdienste - de allegorische en morele uitleg van de *Metamorphoses* in de middeleeuwse traditie heeft geïntroduceerd. Deze trend baarde echter ook zorgen, vooral in de minder intellectuele en minder literair gerichte, meer behoudende christelijke kringen. De opvatting dat Ovidius en alle heidense dichters eigenlijk filosofen waren, die onder het poëtische kleed van

hun gedichten door Christus geïnspireerde wijsheden verborgen hebben overgeleverd, werd – al heel snel na Arnulfus van Orléans - verketterd door een Caesarius van Heisterbach, aan het begin van de dertiende eeuw. Dit soort interpretatoren van Ovidius stelde Caesarius glashard gelijk aan ordinaire ketters. Wanneer hij namelijk in zijn *Dialogus miraculorum* tegen ketterse geleerden van de Parijse universiteit fulmineert, horen we hem het volgende zeggen: "[Deze Parijse geleerden, aanhangers van de ketterijen van de Albigenzen] zeiden, dat het lichaam van Christus in het brood van het altaar niet anders aanwezig is, dan in ander [willekeurig] brood en in wat voor zaak ook; en zij beweerden verder, dat God evengoed door de mond van Ovidius had gesproken als door die van Augustinus"[51]. Maar de tij kan niet meer gekeerd worden, de geest van Ovidius is uit de fles.

Ruim een eeuw later, in 1322-23, dus ongeveer ten tijde van Petrarca en de oudfranse *Ovide moralisé*, schreef Giovanni del Virgilio (magister Johannes de Virgilio) in Bologna, in het Latijn, zijn *Allegorie librorum Ovidii Metamorphoseos*: een boek vol allegorizeringen van de *Metamorphoses* van Ovidius, in korte proza-stukjes afgewisseld door poëzie. Giovanni 'plunderde' hierin bijna al zijn voorgangers, met name Arnulfus van Orléans, inclusief diens drievoudige uitleg van de drie categorieën (gedaante)veranderingen. De 'fusie' van al deze 'slachtoffers' leverde een doorlopend commentaar-verhaal op, waarin Giovanni ook nog talloze marginale glossen uit verschillende Ovidius-handschriften incorporeerde. Ook hem intrigeerde natuurlijk de vraag, waarom Ovidius verbannen is. En ook hier constateren wij weer de tendens van iedere middeleeuwse leermeester om overal zijn eigen geur achter te laten. Ovidius is volgens sommigen verbannen, omdat hij onkuisheid heeft onderricht. Anderen noemen, vervolgt Giovanni, weer een andere reden: Ovidius zou met de keizerin Livia hebben geslapen. Volgens weer anderen zou hij, toen hij eens door het huis van Octavianus liep, de keizer *incestuose et turpiter* zien handelen; met wie? - dat vermeldt Giovanni niet. Tot slot zeggen anderen weer, dat Ovidius' verbanning het gevolg was van het toeval dat hij de keizerin naakt in bad had gezien. En volgens Giovanni is dit laatste best mogelijk: Ovidius schrijft immers *vidi sine veste Dyanam*[52] en wil hiermee – weliswaar enigszins verhuld - de oorzaak van zijn verbanning introduceren[53]. Ook over Ovidius' dood zijn volgens Giovanni de meningen verdeeld. Sommigen beweren dat hij in ballingschap is overleden, maar

volgens anderen zou hij door Caesar Octavianus uit ballingschap zijn teruggehaald en tijdens zijn 'blijde inkomste' in Rome te midden van de massa's enthousiaste Romeinen gestikt zijn[54].

Laten we even kijken naar het verhaal van Pygmalion[55] als voorbeeld van de manier waarop Giovanni de *Metamorphoses* van Ovidius uitlegt. Deze prins uit Cyprus was een bezeten beeldhouwer. Hij zag de vrouwen om zich heen alleen maar schandelijkheden begaan en bleef daarom liever vrijgezel, omringd door zijn eigen kunst. Uiteindelijk schiep hij een ivoren vrouwenbeeld van perfecte schoonheid, waarop hij smoorverliefd raakte. Hij overlaadde het beeld met allerlei cadeaus en juwelen, maar het beeld vertoonde geen enkele emotie: het bleef van ivoor. Op een feestdag van Venus bleef Pygmalion, na de offers, nog een tijdje bij haar altaar staan en sprak een stille wens uit: "Goden, als u alles geven kunt, geef mij dan een vrouw, die lijkt op mijn ivoren vrouw". Venus verhoorde zijn gebed. Pygmalion haastte zich terug naar zijn ivoren vrouwenbeeld en kuste het op de mond. Het ivoor werd week en zijn kilte verdween. Negenmaal vulde de maan haar sikkel tot een schijf en toen werd Paphos, hun zoon, geboren.

Giovanni nu vatte het Ovidiaanse verhaal kort samen: men zegt dat Pygmalion alle vrouwen verachtte vanwege hun schandelijkheid. Daarom maakte hij een ivoren vrouwenbeeld, waarmee hij naar bed ging als met een vrouw: *cum qua cepit dormire et ita spermatizabat cum ea tamquam cum femina*. Hier is dus sprake van een verandering: het ivoren beeld was voor Pygmalion als het ware in een vrouw veranderd. Maar, zegt Giovanni, Ovidius vertelt expliciet dat Pygmalion en het beeld een zoon hebben gekregen. Daarom kan dit verhaal ook anders worden uitgelegd. Pygmalion had een vrouw, zo mooi als ivoor. Maar ze was in bed een houten klaas, onbeweeglijk (*immobilis*), dat wil zeggen ze kon niet vleien en handelen tijdens de coitus als andere vrouwen. Daarom vroeg Pygmalion Venus haar te veranderen. En ter wille van de *consuetudo coeundi*, dat wil zeggen om haar vrij-gewoonte te activeren, leerde Pygmalions echtgenote te flikflooien en zich te vouwen zoals andere vrouwen. Om deze reden zegt men nu dat zij van een ivoren beeld in een vrouw is veranderd[56], van *immobilis* in *mobilis*.

Ovidius bestendigd en heilig verklaard

Ovidius bleef ook in de veertiende eeuw immens populair en de

Ovidius-commentaren schoten dan ook als paddenstoelen uit de grond. Maar nog steeds had hij zo nu en dan last van zijn slechte imago. Zo schreef in 1356 zelfs Petrarca niet echt overdreven positief over Ovidius, en dat voor een Italiaanse humanist: "Hij [= Ovidius] lijkt mij enerzijds een man met een groot talent te zijn geweest, maar anderzijds iemand met een losbandige, 'glibberige' en volledig door de vrouw geobsedeerde geest, die zozeer van vrouwelijk gezelschap genoot dat hij daarin het hoogtepunt van al zijn geluk zocht. Hij schreef dan ook een *Ars amatoria*, een waanzinnig werk, waarmee hij het verdiend had, als ik mij niet vergis, om te worden verbannen"[57].

Ovidius zorgde dus voor een gevaarlijke, maar ook vruchtbare spanning in het onderwijssysteem, waarin "het grammatica- en literatuuronderwijs tegelijkertijd als leergang (cursus) van de moraal gold"[58]. Het vergde van de middeleeuwers nogal wat inventiviteit om de geit en de kool te sparen, om twee heren te dienen. Het blijft: *Odi et amo*[59]. Men moest zich herhaaldelijk in alle mogelijke bochten wringen om de lectuur van een Ovidius niet alleen literair maar ook inhoudelijk te rechtvaardigen. Het was een dilemma, dat tot aan het einde van de Middeleeuwen bleef bestaan en nooit volledig bevredigend werd opgelost.

Met het van de heidense Romeinen geërfde onderwijssysteem zijn de christenen vanaf de vroegchristelijke periode tot aan het einde van de Middeleeuwen in een haat-liefde-verhouding verwikkeld: zij maken er gretig gebruik van, maar keuren het – vaak alleen pro forma - af. Deze loyaliteitsstrijd, dit geestelijke spagaat, waaraan de Latijn sprekende christenen zich gedurende de Middeleeuwen nooit ontworsteld hebben, leek bij tijd en wijle zelfs tot een soort intellectuele schizofrenie te leiden. Een voorbeeld ter illustratie. Rudolfus van Liebegg, leraar en kanunnik, schreef begin veertiende eeuw zijn *Pastorale novellum*[60], waarin hij voor zijn studenten het gehele canonieke recht in dichtvorm (hexameters) presenteerde. In dit leerdicht heeft hij een hoofdstuk aan de auteurs gewijd, die men op school lezen mag c.q. moet. Daar drukt hij ons het volgende op het hart. De heidense dichters zoals Vergilius en Ovidius zijn weliswaar zeer behendig (V, 905 ss.) en hun gedichten zijn qua vorm volmaakt, maar de inhoud ervan prikkelt de lezer alleen maar tot Venus: *Excitat ad Venerem lascivi fabula facti* (V, 928). En desondanks moest Rudolfus in zijn clericale omgeving constateren dat zelfs de priesters, in plaats van

de Evangeliën en de Profeten, Vergilius en Ovidius vol "woorden van liefde en lust", *amantia verba* en *voluptas* (V, 923-25) lazen. Als dezen nu poëzie willen lezen, dan moeten zij de 'katholieke dichters' nemen: Prudentius, Juvencus, Sedulius' *Carmen paschale*, Arator en de *Aurora* van Petrus Riga, de *Thobias* van Matthaeus van Vendôme en natuurlijk ook hem, Rudolfus, zelf. En het is bijna absurd voor woorden, maar Rudolfus beveelt zichzelf dan aan met een letterlijk citaat uit de *Remedia amoris*[61] van de door hem verguisde dichter Ovidius: *Et mea nescio quid, licet hiis sim vatibus impar, / Carmina tale sonant*, "Ook al ben ik niet zo goed als deze dichters, toch hebben ook mijn gedichten iets dergelijks te melden" (V, 993-94[62]).

Het blijft dus tobben met een man als Ovidius, met zoveel gezichten: een stilist en grammaticus van de bovenste plank, een losbandige zwetser, leraar van de vleselijke liefde, een balling (te recht of ten onrechte), een filosoof-ethicus etc. Voor ieder wat wils ... . Maar hoe zou men die man nu écht en onvoorwaardelijk voor het christelijke

Afb. 5 Ovidius smeekt, als christen op zijn knieën, om inspiratie. Cambridge, Magdalene College, MS F. 1. 34, fol. 16.

onderwijs-karretje kunnen spannen? Door hem gewoon heilig te verklaren! Het is gewaagd: ik geef het toe. Maar er zijn wel vreemdere dingen gebeurd in de kerk. En de middeleeuwse heiligverklaring van Ovidius heeft inderdaad plaatsgevonden, ook al gebeurde het maar op een zeer bescheiden schaal: slechts één ons bekend handschrift doet daar verslag van. Het leven van Ovidius gaf een opening hiertoe. Eind goed, al goed, is immers het motto in de meeste christelijke hagiografische teksten. En juist over het levenseinde van Ovidius tasten we in het duister. Daar kon hij natuurlijk van te voren niets zinnigs over melden. En hier nu kon de middeleeuwer met een beetje fantasie en wat geografisch en historisch gegoochel een slaatje uit slaan. En dat gebeurde dan ook.

Op folio 1^{r} van het handschrift Freiburg im Breisgau, Universitätsbibliothek, Ms.380 (X-XI. eeuw) heeft iemand in de tweede helft van de dertiende eeuw een Ovidius-legende toegevoegd[63]. Blijkbaar heeft later echter een middeleeuwse monnik of lezer aan deze Ovidius-legende aanstoot genomen, want hij was begonnen het uit te gommen; zijn *ausradier*-aktiviteit heeft de tekst gelukkig nauwelijks wat schade toegebracht. Deze legende verhaalt dat op een gegeven moment twee clerici bij het graf van Ovidius in het land van Tomi bij het lezen van zijn epitaaf discussie kregen over de vraag wat het mooiste en het slechtste vers van Ovidius was. Na deze discussie besloten ze maar een Onze Vader voor "deze grote man" te bidden. Maar op dat moment sprak een stem uit het graf (die aan het einde van de legende de stem van de duivel bleek te zijn): "Ik wil geen *Pater noster*, stap maar op, reiziger". Maar velen bevestigen, zo gaat de Ovidius-legende verder, dat Ovidius gered is en behoort tot de schare der heiligen, de *numerus sanctorum*. Want tijdens de ballingschap van Johannes de Evangelist trok deze Johannes rond en verkondigde de waarheid. En de eilanden Pathmos en Thomos liggen vlakbij elkaar. En toen de hoogbejaarde Ovidius, *Ovidius iam decrepitus*, deze waarheid hoorde, bekeerde hij zich van de dwaling van het heidendom, werd door Johannes gedoopt en werd zelf een grote prediker: hij kende immers de taal van dat barbaarse land, zoals hij zelf vertelt in zijn *Tristia* (5, 12, 58): *Iam didici Getice barbariceque loqui*, "Ik heb reeds Getisch en barbaars leren spreken". Toen Johannes uit zijn ballingschap was teruggeroepen, stelde hij Ovidius, een zeer wijze en geleerde man, aan tot bisschop van Tomi. En daar is hij de marteldood gestorven voor het

geloof, en hij wordt "heilige Naso" genoemd. En dit heb ik nu, zegt de verteller, van vele predikers gehoord: *passus est pro fide et dicitur sanctus Naso, et ego audivi hoc a multis predicatoribus.* En de stem uit het graf was van de duivel, die wilde voorkomen dat Ovidius als heilige werd vereerd[64]. Het kan dus verkeren![65] Als je maar tijd en geduld genoeg hebt, word je met een beetje geluk vanzelf heilig! Er is dus hoop voor ons allemaal. En dit klinkt heel wat positiever dan Dante's *Lasciate ogni speranza*!

Na zijn afscheidscollege pleegt de aanstaande emeritus, voordat hij helemaal is uitgerangeerd, nog wat stichtelijke woorden over de hoofden der aanwezigen uit te strooien. U zult van mij ongetwijfeld niet veel stichtelijks verwachten. Ik wil dan ook aan uw verwachting voldoen: geen woorden van deze strekking, maar wel woorden van dank.

Ik neem nu afscheid van twee universiteiten, twee *almae matres*: van mijn echte *alma mater*, de universiteit van Nijmegen, waar ik in het vak gevormd ben en waar ik de laatste zestien jaar oudchristelijk Grieks en Latijn, vulgair en middeleeuws Latijn heb gedoceerd binnen de Opleiding Klassieke Talen. Ik prijs me gelukkig dat ik in Nijmegen heb mogen studeren en promoveren bij Christine Mohrmann, die mij de liefde voor de schoonheid van al het afwijkende heeft bijgebracht, dat wil zeggen alles wat afwijkt van de heidense klassieke Griekse en Latijnse literaire, grammaticale en syntactische normen. In 1970 promoveerde ik bij haar in Nijmegen, en in datzelfde jaar werd ik in Utrecht, mijn tweede *alma mater*, als medewerker en tien jaar later als hoogleraar in het Middeleeuws en Vulgair Latijn aangesteld. Mijn Utrechtse voorganger, prof. Joseph Engels, liet mij niet alleen profiteren van zijn vele 'wijze levenslessen', maar ook van zijn bijzondere eruditie op het gebied van het Middeleeuws Latijn en heel in het bijzonder op het gebied van de ekdotiek van middeleeuws Latijnse teksten. Verder was de Universiteit van Utrecht voor mij een permanente leerschool gedurende bijna veertig jaar, gestuurd en gedragen door een aantal eminente collegae en vele zeer leergierige, intelligente studenten en promovendi. Daarom beschouw ik de Utrechtse universiteit dan ook als mijn tweede *alma mater*, ondanks haar enigszins stiefmoederlijk gedrag tijdens de twee pijnlijke, haast beruchte bezuinigingsoperaties, de TVC en de SKG in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw. De *sol*

iustitiae, de zon der gerechtigheid, leek toen wel zeer versluierd.

Ik heb de laatste zestien jaar dus niet twee heren, maar twee 'moeders' moeten dienen: een haast tegennatuurlijke situatie en opgave, - onze moeder de natuur schenkt ons niet zonder reden slechts één moeder, en we hebben er doorgaans onze handen aan vol om die ene moeder naar behoren te dienen. Het was dan ook soms schipperen, met vallen en opstaan, en ongetwijfeld zal ik niet altijd de goede keuzes hebben gemaakt. Daarom zeg ik met Ovidius: *video meliora proboque / deteriora sequor*, ik zag wat de beste weg was en ik keurde het ook goed, maar volgde toch de slechtere weg (Ovidius, *Metamorphoses* 7, 20-21). Maar gelukkig moeten de meesten van ons dit ook van zichzelf erkennen.

Ik heb echter nooit de ene *alma mater* bemind en de andere gehaat. Integendeel. Ik zou nu dan ook heel veel mensen, collegae, medewerkers op alle nivo's, studenten, uit Utrecht én uit Nijmegen, persoonlijk, één voor één, met naam en toenaam willen bedanken, maar dat is onmogelijk en ik zou mensen dan misschien individueel te kort doen. Daarom dank ik jullie allen, als groep, oprecht voor alles wat jullie individueel voor mij betekend hebben: dat jullie mij gedurende zoveel jaren vergezellen met jullie enthousiasme, hulp, loyaliteit en vriendschap. Moge de zon der gerechtigheid altijd over jullie blijven schijnen! Voor mij geldt nu hopelijk de waarheid van de dichter van de *Carmina Burana* (16,3.2): *Opus transit in otium*, 'het werkzame leven vol verplichtingen gaat over in een rust zonder – hopelijk - al te veel verplichtingen', waarin de studie van de literatuur alleen maar een zoet genot zal zijn en geen verplichting. En dat is nu, volgens de wijze Quintilianus, het privilege van de *senes*. Want de studie van de literatuur is een 'must' voor jullie, *pueri*, maar een zoet genot voor ons *senes*: *necessaria pueris, iucunda senibus, dulcis secretorum comes* (Quintilianus, *Inst. or.* 1, 4, 5).

Ik heb gezegd!

Noten

1 *Mattheus* 6, 24. Vertaling geciteerd volgens: *De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling.* Geheel herziene uitgave. 's-Hertogenbosch 1995. Zie ook Lukas 16, 13.

2 Horatius, *Epistulae* 1, 20, 17-18: *Hoc quoque te manet, ut pueros elementa docentem / occupet extremis in vicis balba senectus.* Vgl. ook de vertaling van dit Horatius-citaat door Schrijvers, p. 455: "Ook zal een stotterende grijsaard naar je grijpen om kinderen in een hoekje het ABC te leren"; Färber – Faltner, p. 199: "Auch dies Schicksal wartet deiner, daß du den Knaben in Vorstadtgassen Lesen und Schreiben beibringst, und so das stammelnde Alter über dich kommt".

3 Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 2, 7: *Nihil in poetis supra Livium Andronicum … haberemus, ratibus adhuc navigaremus.*

4 Gellius, *Noctes Atticae* 17, 17, 1: *Quintus Ennius tria corda habere sese dicebat, quod loqui Graece et Osce et Latine sciret.*

5 Petrarca, *Africa* 9, 229-36.

6 Cf. Cicero, *De optimo genere oratorum* 2: *Itaque licet dicere et Ennium summum epicum poetam, si cui videtur.*

7 Lucretius, *De rerum natura* 1, 117-19: *Ennius ut noster cecinit, qui primus amoeno / detulit ex Helicone perenni fronde coronam, / per gentis Italas hominum quae clara clueret.*

8 Horatius, *Epistulae* 2, 1, 50.54: *Ennius, et sapiens et fortis et alter Homerus … adeo sanctum est vetus omne poema.*

9 Cassiodorus, *Institutiones* 1, 1, 8: *Vergilius, dum Ennium legeret, a quodam quid faceret inquisitus respondit: "Aurum in stercore quaero".*

10 Seneca, *Ad Lucilium* 10: *De Vergilio quoque eodem in loco verba haec ponit (sc. Cicero): Vergilius quoque noster non ex alia causa duros quosdam versus et enormes et aliquid supra mensuram trahentis interposuit quam ut Ennianus populus adgnosceret in novo carmine aliquid antiquitatis.*

11 Q. Ennius, *Annalium fragmenta* 1, 109; cf. *Rhetorica ad Herennium* 4, 12, 18; Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii* 5, 514. Zelfs in de Middeleeuwen kent men deze Enniaanse versregel: Isidorus, *Etymologiae* 1, 36, 14: *Paromoeon est multitudo verborum ex una littera inchoantium, quale est apud Ennium: O Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti*; Sedulius Scotus, *In Donati artem maiorem* 3, p. 367 = Hugo de Sancto Victore, *De grammatica* 19, p. 149: *Paromoeon est ut O Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti.*

12 Cf. Isidorus, *Etymologiae* 1, 36, 14: *Paromoeon est multitudo verborum ex una littera inchoantium, quale est apud Ennium: O Tite tute (= tu ipse) Tati tibi tanta tyranne tulisti. Sed bene hoc temperat Vergilius, dum non toto versu utitur hanc figuram, ut Ennius, sed nunc in principio versus tantum, ut est illud: Saeva sedens super arma (Aen. 1, 295); nunc autem in fine, ut: Sola mihi tales casus Cassandra canebat (Aen. 3, 183).*

13 Ovidius, *Amores* 1, 15, 19: *Ennius arte carens*; Ovidius, *Tristia* 2, 424: *Ennius ingenio maximus, arte rudis.*

14 Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 1, 88: *Ennium sicut sacros vetustate lucos adoremus, in*

quibus grandia et antiqua robora iam non tantam habent speciem quam religionem.

15 Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 1, 98: *Ovidi Medea videtur mihi ostendere, quantum ille vir praestare potuerit, si ingenio suo imperare quam indulgere maluisset*. Cf. de vertaling van Rahn, p. 471; "Die *Medea* des Ovid scheint mir ein Bild davon zu geben, was dieser Mann zu leisten vermocht hat, hätte er nur lieber seinem Talent gebieten statt nachgeben wollen".

16 Quintilianus, *Institutio oratoria* 10, 1, 88: *Ovidius … nimium amator ingenii sui*.

17 Cf. *1 Korinthiërs* 2, 1vv.

18 Gregorius Magnus, *Moralia in Iob – Epist. ad Leandrum* lin. 217: *Nam sicut huius quoque epistulae tenor enuntiat, non metacismi collisionem fugio, non barbarismi confusionem devito, situs modosque et praepositionum casus servare contemno, quia indignum vehementer existimo, ut verba caelestis oraculi restringam sub regulis Donati*. Ook Augustinus vindt het beter dat hij eventueel door de grammatici gelaakt wordt dan dat hij door het christenvolk niet wordt begrepen: *melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi* (Augustinus, *Enarr. in psalm*. 138, 20).

19 Gregorius van Nazianze, Basilius de Grote (de oudere broer van Gregorius van Nyssa), Gregorius van Nyssa.

20 Men denke in deze context bijvoorbeeld aan de Medea's en de Phaedra's van Euripides, de meest gelezen tragicus.

21 Van der Meer - Bartelink 1971, p. 35-37.

22 Hieronymus, *Epistulae* 22, 30 (*Ad Eustochium*): *et ille qui residebat: "mentiris" ait "ciceronianus es, non christianus; ubi thesaurus tuus, ibi et cor tuum"*.

23 Hieronymus, *Epistulae* 22, 29 (*Ad Eustochium*): *Quae enim communicatio luci ad tenebras? Qui consensus Christo et Belial? Quid facit cum Psalterio Horatius? Cum evangeliis Maro? Cum apostolo Cicero?* Vgl. ook Rufinus, *Apologia contra Hieronymum* 2, 6; Abaelardus, *Theologia christiana* 2, 122.

24 De andere door Hieronymus in deze context gebruikte bijbelplaats is *Exodus* 12, 36, waar beschreven wordt hoe de joden bij hun vertrek uit Egypte alle mogelijke kostbaarheden meenamen*: petierunt ab Aegyptiis vasa argentea et aurea vestemque plurimam … et spoliaverunt*. Cf. ook *Exodus* 3, 22.

25 *Ecclesiasticus* 1, 1: *Omnis sapientia a Deo Domino est et cum illo fuit semper et est ante aevum*.

26 Augustinus, *De diversis quaestionibus octoginta tribus*, quaestio 1, linea 3: *Omne verum a Veritate verum est*; Augustinus, *De doctrina christiana* prooem., linea 129: *Nam omne verum ab illo est, qui ait: ego sum Veritas.*

27 Zie bijvoorbeeld Augustinus, *Confessiones* 1, 14; Augustinus, *Contra Academicos* 1, 5 (2x); 1, 6; 2, 4; 3, 1; Augustinus, *De ordine* 1, 8; Augustinus, *Epistulae* 17, 2; 258, 5; Augustinus, *De doctrina christiana* 2, 38; Augustinus, *De civitate Dei* 1, 3 (2x); 1, 4; 2, 22; 3, 2; 3, 10; 3, 11; 3, 16; 4, 10; 5, 12 (2x); 5, 19; 7, 9; 7, 27; 9, 4; 10, 21; 10, 27; 10, 30; 13, 19; 14, 3; 14, 5; 14, 7; 14, 8; 15, 9 (2x); 18, 15; 18, 19; 18, 21;; 20, 24; 21, 3; 21, 8; 21, 27; 22, 26; Augustinus, *Contra Faustum* 22, 25; etc.

28 Enk, p. 179. En over de *Remedia amoris* meldt dezelfde Enk heel bondig: "Ook hier geldt weer hetzelfde als bij de *Ars*: een frivole stof op meesterlijke wijze behandeld,

veel fantasie, veel humor, maar een totaal gebrek aan ernst" (p. 180).

29 Fulgentius, *Mythologiae* 1, 21: *quarum quia fabulam Lucanus et Ovidius scripserunt poetae grammaticorum scolaribus rudimentis admodum celeberrimi, hanc fabulam referre superfluum duximus.*

30 *Karoli Epistola de litteris colendis* (780-800), MGH, Capitularia regum Francorum, Tomus I (ed. A. Boretius), Hannover 1883, p. 79, reg. 14-21: *Ut, qui deo placere appetunt recte vivendo, ei etiam placere non negligant recte loquendo. Scriptum est enim: "Aut ex verbis tuis iustificaberis, aut ex verbis tuis condemnaberis" (Matthaeus XII, 37). Quamvis enim melius sit bene facere quam nosse, prius tamen est nosse quam facere. Debet ergo quisque discere quod optat implere, ut tanto uberius quid agere debeat intelligat anima, quanto in omnipotentis Dei laudibus sine mendaciorum offendiculis cucurrerit lingua. Nam cum omnibus hominibus vitanda sint mendacia, quanto magis illi secundum possibilitatem declinare debent, qui ad hoc solummodo probantur electi, ut servire specialiter debeant veritati.*

31 Alcuinus (ca. 730-804), *Versus de sanctis Euboricensis ecclesiae* 1550-53: *Quid quoque Sedulius vel quid canit ipse Iuvencus, / Alcimus et Clemens, Prosper, Paulinus, Arator, / Quid Fortunatus vel quid Lactantius edunt. / Quae Maro Virgilius, Statius, Lucanus et auctor.*

32 Theodulfus van Orléans, *De libris quos legere solebam* (Carm. 4, 1, 9): *Legimus et crebro gentilia scripta sophorum / Rebus qui in variis eminuere satis. / Cura decens patrum nec erat postrema piorum, / Quorum sunt subter nomina scripta, vide: / Sedulius rutilus, Paulinus, Arator, Avitus, / Et Fortunatus, tuque, Iuvence tonans; / Diversoque potens prudenter promere plura / Metro, o Prudenti, noster et ipse parens. / Et modo Pompeium, modo te, Donate, legebam, / Et modo Virgilium, te modo, Naso loquax. / In quorum dictis quamquam sint frivola multa, / Plurima sub falso tegmine vera latent.*

33 Hexter, p. 15.

34 Theodulfus werd in 818 beschuldigd van deelname aan de samenzwering van koning Bernhardus van Italië tegen de Lodewijk de Vrome; dientengevolge werd hij als bisschop van Orléans afgezet en vervolgens verbannen naar Angers.

35 De uitdrukking *livor edax* is een reminiscentie aan Ovidius, *Amores* 1, 15, 1.

36 Modoinus, *Ad Theodulfum episcopum* 47-48 (MGH, Poetae 1, p. 571): *Pertulit an nescis quod longos Naso labores? / Insons est factus exul ob invidiam.*

37 Modoinus, *Ad Theodulfum episcopum* 45-62 (MGH, Poetae 1, p. 571): *Livor edax petit alta fremens, consternere temptans / Id quod ovans simplex pectore turba colit. / Pertulit an nescis quod longos Naso labores, / Insons est factus exul ob invidiam. /… / Quid memorem ex nostris plures sudasse nefandum / Pro nostra exilium religione pia? / Qui magis a magno colitur pius ipse magistro / Iohannes durum pertulit exilium. / … / Claviger ipse Petrus nam, necnon et populorum / Doctor erat Paulus carceris in gremio.*

38 Ermoldus Nigellus, *Carmen in laudem Pippini regis* 1, 188-94 (MGH, Poetae 2, p. 85): *Exul ob invidiam quam multos Naso labores / Pertulit, haec tibimet nota, Thalia, manent. / … / Qui potius colitur Christi dilectus amore, / Phatmos Iohannes traditur exilio. / Claviger ipse Petrus, nec non fortissimus heros / Paulus, clau[sus erat carceris in gremio].*

39 Abaelardus, *Commentaria in epistulam Pauli ad Romanos* 4, 13: *Ad has maxime comessationes*

et ebrietates, impudicitiae praedicator Ovidius fornicarios venire adhortatur, ut inde facile fornicationum suarum occasionem assumant.

40 Heloise, *Epistula* 6 (ed. Cousin, 1.107): *Ipse quoque poeta luxuriae turpitudinisque doctor libro Amatoriae artis intitulato quantam fornicationis occasionem convivia maxime praebeant studiose exequitur, dicens …* [hierna volgen de Ovidius-citaten *Ars amatoria* 1, 233-34. 239-40. 243-44].

41 Strofe 17, 1-2 (ed.: Watenphul – Krefeld): *Unicuique proprium dat Natura donum: / Ego versus faciens bibo vinum bonum*.

42 Strofe 18, 1.3-4: *Tales versus facio, quale vinum bibo; / Nihil valent penitus que ieiunus scribo; / Nasonem post calicem carmine preibo.*

43 De geleerden die vroeger deze Ovidius-commentaren onderzochten, hadden meestal een andere 'agenda' dan wij. De classici, vooral in de negentiende en begin twintigste eeuw, onderzochten en gebruikten de middeleeuwse Ovidius-commentaren alleen maar om nieuwe varianten van de Ovidius-tekst te vinden, en amuseerden zich en passant kostelijk over 'de domme middeleeuwse monnik' (vooral Meiser, p. 47-89; iets minder Przychocki). Meer recentelijk ging de grootste belangstelling van de geleerden uit naar de 'opening sections' van de commentaren, de *accessus* of 'academische prologen', cf. Minnis, p. 9-39.

44 De zogenaamde *Allegoriae super Ovidii Metamorphosin* (ed. Ghisalberti 1932).

45 *Tristia* 2, 1, 103: *Cur aliquid vidi? Cur noxia lumina feci*? In 1812/13 refereerde ook Grillparzer in zijn gedicht *An Ovid*, Strophe 1.4 aan de mogelijkheid dat Ovidius door de keizer verbannen werd, omdat hij teveel zou hebben gezien:

Dir den in wilde unwirthbare Wüsten
wo nie ein Glücklicher sich schauen ließ
auf Pontus ferne meerumtobte Küsten
der Grimm von Romas tück'schem Herrscher stieß;
dir armer Dulder weih' ich diese Blätter,
denn gleiches Loos beschieden uns die Götter.
Weil du zu viel gesehn, zu viel gesprochen
traf dich des Kaisers harter Richterspruch
doch welch Vergehn wird denn an mir gerochen … (Franz Grillparzer II, 5, p. 119).

46 *unde ait in libro Tristium: heu michi quod vidi, cur noxia lumina feci* (Ghisalberti 1932, p. 173).

47 Ghisalberti 1932, p. 181.

48 Ghisalberti 1932, p. 201.

49 Ghisalberti 1932, p. 201.

50 Ghisalberti 1932, p. 202.

51 Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum* 5, 22: *Dicebant non aliter esse corpus Christi in pane altaris, quam in alio pane et in qualibet re; sicque Deum locutum fuisse in Ovidio, sicut in Augustino*. Cf. Bartelink 2003, p. 333.

52 Ovidius, *Tristia* 2, 1, 105: *Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam*.

53 Ghisalberti 1933, p. 15. Een 'pikant' detail in dit verband is, dat Arnulfus hierboven Ovidius, *Tristia* 2, 1, 103 citeert en gebruikt om te bewijzen dat Ovidius verbannen

werd, omdat hij toevallig gezien had dat de keizer zijn vriendje misbruikte, terwijl Giovanni uit dezelfde context (alleen twee verzen later) meent te kunnen opmaken dat Ovidius de keizerin naakt in bad had gezien.

54 Ook volgens Christine de Pizan zou Ovidius nog uit zijn ballingschap zijn teruggekeerd. In haar ca. 1405-07 geschreven *Stad der Vrouwen* (*Le livre de la Cité des Dames*) vraagt Christine de Pizan aan Vrouwe Rede: "Mevrouw, hoe kwam het, dat Ovidius, die de naam heeft de grootste te zijn onder de dichters - hoewel velen, waaronder ikzelf, menen, dat Virgilius meer geroemd moet worden (U moge mij corrigeren) - zoveel kwaad sprak over vrouwen ... zoals in zijn *Ars amatoria* en zijn *Remedia amoris*". Vrouwe Rede antwoordt hierop aldus: "Ovidius was scherpzinnig op het gebied van de poëzie, maar hij gaf zich over aan alle ijdelheden en elk lichamelijk genot, en hij liet zich zoveel hij kon gaan met alle vrouwen; hij was aan geen enkele vrouw trouw; beloning, die hem ten deel viel, was dan ook: smaad, verlies van goederen en lichaamsdelen en verbanning. Nadat hij door de gunst van enkele jonge machtige Romeinen, die zijn aanhangers waren, uit zijn verbanning was teruggeroepen, verviel hij opnieuw in dezelfde wandaad. Hij werd hierom wederom verjaagd en verminkt. En toen hij zag dat hij niet meer het leven kon leiden, waarvan hij zo genoot, begon hij kwaad te spreken over vrouwen in zijn handige redeneringen" (Ponfoort cap. 25, p.39-40). Voor de door Christine de Pizan gebruikte bronnen, zie Orbán, "Christine de Pizan en de Oudheid", p. 111-140.

55 Ovidius, *Metamorphoses* 10, 243-297.

56 Giovanni del Virgilio, *Allegorie librorum Ovidii Metamorphoseos a magistro Iohanne de Virgilio prosaice ac metrice compilate* X, 10 (Ghisalberti 1933, p. 91): *Decima mutacio est de statua eburnea Pigmalionis conversa in feminam. Dicunt quidam quod ille despiciebat omnes feminas propter turpitudinem. Unde fecit unam statuam eburneam femineam cum qua cepit dormire et ita spermatizabat cum ea tamquam cum femina unde dicitur conversa in feminam.*

Pigmalion statue se commiscebat eburne
Quam dedit huic vivam pro muliere Venus.

Sed quia littera Ovidii reclamat dicens expresse quod genuit ex illa Epaphum, ideo aliter potest dici quod Pigmalion habebat quamdam uxorem pulcerrimam ut ebur. Sed erat immobilis i. sine blanditiis, et nesciebat operari sicut alie in coitu et ideo dicebatur esse statua, sed Pigmalion rogavit deam Venerem ut converteret eam. Hoc est quod propter consuetudinem coeundi ipsa didicit se plicare et blandiri sicut alie. Et ideo dicitur de statua in feminam conversa. Unde versus:

Absque iocis mulier statue similatur eburne, Edoctam fertur vivificare Venus.

57 Petrarca, *De vita solitaria* 2, 7, 2: *Ille [= Ovidius] mihi quidem magni vir ingenii videtur, sed lascivi et lubrici et prorsus mulierosi animi fuisse, quem conventus feminei delectarent usque adeo, ut in illis felicitatis suae summamque reponeret. Itaque Amatoriam artem scribens, insanum opus et meritam, nisi fallor, exilii sui causam.*

58 Curtius, p. 436: "Nimmt man all das zusammen, so wird begreiflich, daß der Grammatik- und Literaturunterricht der mittelalterlichen Schule zugleich als

Lehrgang der Moral galt. Wenn sie diese Auffassung terminologisch ausprägte, konnten die Schulautoren als *ethici* bezeichnet werden".

59 Catullus 85, 1.

60 Editie: A.P. Orbán, *Rudolfi de Liebegg PASTORALE NOVELLVM*. Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 55. Turnhout (Brepols) 1982.

61 De *Remedia amoris* hebben eveneens een speciale plaats in het middeleeuwse onderwijs verworven, getuige het feit dat ook dit gedicht van Ovidius een haast onmisbaar onderdeel vormde van de *libri Catoniani*, een anthologie, genoemd naar de *Dicta Catonis*, het meest constante leerboek in het elementaire curriculum. Deze anthologieën worden ook wel *libri manuales* genoemd. In de twaalfde- en dertiende-eeuwse catalogi van de *libri manuales* treffen we de *Remedia amoris* zelfs frequenter aan dan de *Amores* of de *Ars amatoria*. Hieruit blijkt onder andere dat men in die tijd niet alleen de *Ars amatoria* of de *Amores* van Ovidius maar ook diens *Remedia amoris* zonder meer geschikt achtte als leer- en leesstof op school. Cf. Sanford, p. 190-248; Hexter, p. 18-19.

62 Ovidius, *Remedia amoris* 766: *Et mea nescio quid carmina tale sonant*.

63 Cf. Kehr, p.116-17.

64 Bischoff 1952, p. 272.

65 Cf. Robathan, p. 202: "Just as *Ovidius Ethicus* led to the conception of *Ovidius Moralizatus*, so the 'moralized' Ovid was transformed into *Ovidius Christianus*". Robathan kende de 'hagiografische' legende van Ovidius nog niet!

Bibliografie

G. Bartelink, *Caesarius van Heisterbach, Boek der mirakelen*. Bd. I. *Ingeleid en vertaald* door G.J.M. Bartelink. 's-Hertogenbosch 2003.

Ch. H. Beeson, *Isidor-Studien*. Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters IV, 2. München 1913.

B. Bischoff, *Eine mittelalterliche Ovid-Legende*, Historisches Jahrbuch 71, 1952, p. 268-73.

B. Bischoff, "Die Bibliothek im Dienste der Schule", in: *La scuola nell' Occidente latino dell' alto medioevo*, 2. vols., *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo* 19, Spoleto 1972, p. 385-415.

P. Courcelle, "Les Pères de l'église devant les enfers virgiliens", in: *Archives d'histoire doctrinale et littéraire de Moyen Age* 22, 1955, p. 5-74.

P. Courcelle, "*Nosce te ipsum* du Bas-Empire au Haut Moye-Age. L'héritage profane et les développements chrétiens", in: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo* 9, Spoleto 1962, p. 265-95.

E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Bern – München 1967[6].

P. J. Enk, *Latijnse letterkunde.* Groningen - Batavia 1935[2].

H. Färber – M. Faltner, *Horaz, Sämtliche Werke. Lateinisch und deutsch*. Tusculum – Bücherei. München 1960.

F. Ghisalberti, *Arnolfo d'Orléans, un cultore di Ovidio nel secolo XII.* Memorie del R. Istituto Lombardo di scienze e lettere, Vol. XXIV, 15, 3, 4. Milano 1932.

F. Ghisalberti, *Giovanni del Virgilio, espositore delle `Metamorfosi'*. Giornale dantesco XXXIV, N. S. Annuario dantesco IV. Firenze 1933.

G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter: Entstehung und Wandlungen des Lektürekanons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*. München 1970.

Fr. Grillparzer (1791-1872), *Sämtliche Werke,* hsg. von A. Sauer, Wien 1909-1944.

R. J. Hexter, *Ovid and Medieval Schooling. Studies in Medieval School Commentaries on Ovid's Ars Amatoria, Epistulae ex Ponto and Epistulae Heroidum*. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 38. München 1986.

W. Kehr, *Kataloge der Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau*. Band 1: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek und anderer öffentlicher Sammlungen in Freiburg im Breisgau und Umgebung.* Teil 3*: Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Freiburg im Breisgau (ab Hs. 231)*. Wiesbaden 1980.

H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris 1965.

F. van der Meer - G. Bartelink, *Gregorius van Nyssa, Het leven van de Heilige Macrina*, *vertaald en ingeleid door* F. van der Meer en G. Bartelink, Utrecht 1971.

K. Meiser, *Ueber einen Commentar zu den Metamorphosen des Ovid*. Sitzungsber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse 1885, p. 47-89.

A. J. Minnis, *Medieval theory of autorship. Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*. London 1984.

A. Monteverdi, "Ovidio nel medio evo", in: *Studi Ovidiani*, ed. F. Arnaldi, N. Lascu, G. Lugli, A. Monteverdi, E. Paratore, R. Vulpe. Roma 1959, p. 63-78.

F. Munari, *Ovid im Mittelalter*. Zürich - Stuttgart 1960.

E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. Bd. II. Leipzig - Berlin 1909.

W. Offermans, *Die Wirkung Ovids auf die literarische Sprache der lateinischen Liebesdichtung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Beihefte zum Mittellateinischen Jahrbuch 3. Wuppertal 1970.

A.P. Orbán, "Ovidius in de Middeleeuwen: van `lascivus' tot `moralizatus'", in: *Hermeneus* 61, 1989, p. 107-113.

A.P. Orbán, "De Latijnse Middeleeuwen: botsing en integratie tussen de `Romanitas' en de `Christianitas'", in: Stuip, R.E.V. & Vellekoop, C. (red.), *Culturen in Contact*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 8. Utrecht (HES) 1987, p. 43-65.

A.P. Orbán, "Augustinus en Cassiodorus. Twee pogingen om het heidens Latijns onderwijs te kerstenen", in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Scholing in de Middeleeuwen*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 13. Hilversum (Verloren) 1995, p. 37-56.

A.P. Orbán, "Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen. Leraar van de immoraliteit en heilige", in: *Madoc, Tijdschrift over de Middeleeuwen* 18, 2004, p. 158-176.

A.P. Orbán, "Christine de Pizan en de Oudheid", in: R.E.V. Stuip (red.), *Christine de Pizan, een bijzondere vrouw*. Utrechtse Bijdragen

tot de Mediëvistiek 19. Hilversum (Verloren) 2004, p. 111-140.
A.P. Orbán, "Warum ist Ovid verbannt worden und wo ist er gestorben? Ein kurzer Spaziergang durch mittelalterliche Klatschgeschichten", in: A.P.M.H. Lardinois, M.G.M. van der Poel, V.J.C. Hunink, *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honour of A.H.M. Kessels.* Leiden – Boston (Brill) 2006, p. 356-371.
T. Ponfoort, *Het boek van de Stad der Vrouwen. Christine de Pisan. Vertaald uit het Middel-Frans en ingeleid* door Tine Ponfoort. Amsterdam (Feministische uitgeverij Sara) 1984 [3e druk: Amsterdam, Ooievaar Pockethouse, 1995].
G. Przychocki, *Accessus Ovidiani, ed., prolegomenis, epilegomenis instruxit.* Kraków 1911.
H. Rahn, *Marcus Fabius Quintilianus, Ausbildung des Redners, zwölf Bücher. Herausgegeben und übersetzt von* Helmut Rahn. Zweiter Teil: Buch VII-XII. Darmstadt 1975.
P. Riché, *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle.* Paris 1979.
P. Riché, *Éducation et culture dans l'Occident médiéval.* Paris 1993.
D.M. Robathan, "Ovid in the Middle Ages", in: J.W. Binns (ed.), *Ovid.* Greek and Latin Studies. Classical Literature and its Influence. London – Boston 1973, p. 191-209.
E. M. Sanford, "The use of classical authors in the *libri manuales"*, in: *Transactions of the American Philological Association* 55, 1924, p. 190-248.
P. Schrijvers, *Horatius, Verzamelde gedichten. Uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door* Piet Schrijvers. Groningen 2003.
W. Stroh, *Ovid im Urteil der Nachwelt. Eine Testimoniensammlung.* Darmstadt 1969.
L. Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen*, Bd. 2: *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters.* München 1911 = 1965.
S. Viarre, *La survie d' Ovide dans la littérature scientifique des XIIe et XIIIe siècles.* Poitiers 1966.
H. Walther & H.-J. Horn, *Die Rezeption der Metamorphosen des Ovid in der Neuzeit: Der antike Mythos in Text und Bild.* Berlin 1995.

Curriculum vitae

Árpád P. Orbán (geboren op 17 januari 1944, te Csucsa, Hongarije, tegenwoordig Roemenië) kwam eind 1956 na de Hongaarse opstand naar Nederland, studeerde klassieke talen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (1963-1968), werkte vervolgens aan zijn dissertatie in München en Parijs en was leraar klassieke talen (1969-1970) aan het Huygens lyceum en het Christelijk lyceum in Voorburg. Hij promoveerde in 1970 bij Prof. Dr. Christine Mohrmann in Nijmegen op het proefschrift *Les dénominations du monde chez les premiers auteurs chrétiens.* In datzelfde jaar werd hij medewerker aan het Instituut voor Laat Latijn van de (Rijks)Universiteit Utrecht, waar hij in 1980 benoemd werd tot hoogleraar in het Middeleeuws en vulgair Latijn. Deze leeropdracht werd later (na de SKG-operatie) veranderd in Middeleeuws en Humanistisch Latijn (0.8 fte). Sinds 1992 is hij tevens verbonden aan het instituut voor Griekse en Latijnse Taal en Cultuur van de Katholieke (Radboud) Universiteit Nijmegen als hoogleraar in het Oudchristelijk Grieks en Latijn, Middeleeuws en vulgair Latijn.

De laatste uitgaven in deze reeks zijn:

Pieta van Beek, *'Poeta laureata': Anna Maria van Schurman, de eerste studente in 1636* (2004)
Sieb Nooteboom, *Waar komen de letters van het alfabet vandaan?* (2004)
Jan Luiten van Zanden, *De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de Europese kenniseconomie. Over de prijs en het aanbod van de Industriele Revolutie* (2004)
Thijs Pollmann, *Aftellen* (2004)
Ted Sanders, *Tèkst doordenken. Taalbeheersing als de studie van taalgebruik en tekstkwaliteit* (2004)
Keetie E. Sluyterman, *Gedeelde zorg. Maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen in historisch perspectief* (2004)
Joost Kloek, *Een scheiding van tafel en bed (met verweesde kinderen)* (2004)
Monique Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière and the Novel in the 18th Century* (2005)
Paul Op de Coul, *De opmars van de operaregisseur. Een enscenering van Mozarts Zauberflöte uit 1909* (2005)
Peter de Voogd, *Laurence Sterne's Maria uitgebeeld: boekillustratie en receptiegeschiedenis* (2005)
Nicole Pellegrin, *Entre inutilité et agrément. Remarques sur les femmes et l'écriture de l'Histoire à l'époque d'Isabelle de Charrière (1740-1806)* (2005)
Berteke Waaldijk, *Talen naar cultuur. Burgerschap en de letterenstudies* (2005)
Orlanda Soei Han Lie, *Wat bezielt een mediëvist? Mastering the Middle Ages* (2005)
Sjef Barbiers, *Er zijn grenzen aan wat je kunt zeggen* (2006)
Mayke de Jong, *Over religie, vroege middeleeuwen en hedendaagse vragen* (2006)
Huub van den Bergh, *Zeker weten door zuiver meten?* (2006)
Johann-Christian Klamt, *Over kunstenaars signature en zelfportretten* (2006)
Rosemarie L. Buikema, *Kunst en vliegwerk. Coalities in de Cultuurwetenschappen* (2006)
Karl Kügle, *Over het componeren* (2006)
René Kager, *Zoeken naar woorden* (2007)
Peter Schrijver, *Keltisch en de buren: 9000 jaar taalcontact* (2007)
Peter Koolmees, *De erfenis van Dr. Vlimmen. Over de geschiedenis van de diergeneeskunde* (2007)
Joost Vijselaar, *Psyche en elektriciteit* (2007)
H.F. Cohen, *Krasse taal in Utrechts aula: Christendom en Islambeschaving in hun verhouding tot het ontstaan van de moderne natuurwetenschap* (2007)
Marlene van Niekerk, *The Fellow Traveller (A True Story)* (2008)
Bas van Bavel, *Markt, mensen, groei en duurzaam welzijn? Economie en samenleving van de Middeleeuwen als laboratorium* (2008)
Ed Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap.*(2008)
Wolfgang Herrlitz, *(Hoog-) Leraar Frantzen. Een stukje historie van het 'hoog'en 'laag'in de lerarenopleiding Duits te Utrecht* (2008)
Wijnand W. Mijnhardt, *Religie, tolerantie en wetenschap in de vroegmoderne tijd* (2008)
Michal Kobialka, *Representational Practices in Eighteenth-Century London: A Prolegomenon to Historiography of the Enlightenment* (2009)

Colofon

Copyright: Árpád P. Orbán
Vormgeving en druk: Labor Grafimedia BV, Utrecht
Deze oplage is gedrukt in een oplage van 300
Gezet in de PBembo en gedrukt op 120 grams papier Biotop.
ISBN 978-90-76912-92-9
Uitgave: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2009.
Het ontwerp van de reeks waarin deze uitgave verschijnt is beschermd.